

Vladimir Ilić¹
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Beogradu

Originalni naučni članak
UDK: 303.63:303.501
001.891:303.63
Primljen: 8. 1. 2016.
DOI: 10.2298/SOC16S1346I

**NEKI PROBLEMI U IZVOĐENJU POSMATRANJA
U DRUŠTVENIM NAUKAMA:
ZAPOČINJANJE POSMATRANJA, UZORKOVANJE,
PROCEDURALNA PITANJA, ETIČKI PROBLEMI,
LIČNA JEDNAČINA POSMATRAČA²**

**Some problems in performing observations
in the social sciences: going to the field, sampling,
issues in observation procedures, ethical issues
and personal equation of the observer**

APSTRAKT: U tekstu se razmatraju problemi dolaska na teren, uzorkovanja, neka pitanja procedure posmatranja, etička pitanja i lična jednačina posmatrača. Problemi u izboru neke od različitih mogućih uloga posmatrača, za beleženje i snimanje opservacija i njihovih komentara, kao i za sređivanje i obradu podataka i analizu rezultata, izostavljeni su zbog prostornih ograničenja.

U ovom članku se snažno zastupa potreba da se posmatranje primenjuje kao integrisan postupak, sa svim svojim različitim oblicima nastalim u okviru psihologije, sociologije, antropologije i etologije. U značajnoj meri se osporava rasprostranjena podela na kvalitativno učesničko i kvantitativno sistematsko ili strukturisano posmatranje. Autor nastoji da argumentuje da izvođenje posmatranja pokazuje da je naglašavanje razlika između pomenutih načina posmatranja uveliko posledica uticaja i interesa koji dolaze iz šireg društvenog okruženja.

KLJUČNE REČI: izvođenje posmatranja, procedura, lična jednačina posmatrača, istorija metodologije, naučna politika

ABSTRACT: The paper discusses the problems of going to the field, sampling, some issues in observation procedures, ethical issues and personal equation of the observer. Problems related to the choice of some of the different possible roles of observers, like noting and recording their observations and comments, as well as classifying and processing of data and analysis of results, are omitted due to space limitations.

1 vilic@f.bg.ac.rs

2 Tekst je deo projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri* (ev. broj 179035), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

In this paper, one strongly advocates the need to apply observation as an integrated process, with all its various forms arising within psychology, sociology, anthropology and ethology. Widespread division into participatory qualitative and quantitative systematic or structured observation to a large extent is challenged. The author tries to argue that the presentation of observations shows that emphasizing the difference between the above-mentioned methods of observation are largely due to the influence and interests which come from the wider social environment.

KEY WORDS: performing observation, procedures, personal equation of the observer, history of methodology, science policy

O temi ovog napisa u našoj literaturi postoje naučno vredni sadržaji. V. Milićevo razmatranje po svojoj celovitosti i epistemološkoj zasnovanosti još nije prevaziđeno. Vredne doprinose su dali psiholozi Fajgelj, Havelka, Kuzmanović i Popadić, antropolog Vučinić Nešković, kao i politikolog i sociolog Branković. Nedostaju detaljni radovi – posmatranje je najčešće obrađivano u sklopu udžbenika metodologije istraživanja pojedinih društvenih nauka.

Detaljan pristup podrazumeva ekstenzivnost. U ovom tekstu stoga ne može biti reči o nekim pitanjima veoma važnim za uspešno izvođenje posmatranja. Tu mislim na izbor uloge posmatrača, beleženje i snimanje opservacija i njihovih komentara, kao i na sređivanje i obradu podataka i na analizu rezultata. Gotovo svako od tih pitanja iziskuje poseban napis, ukoliko se želi detaljno obraditi. U ovom tekstu pažnja će biti posvećena dolasku na teren, uzorkovanju, nekim pitanjima procedure posmatranja, nekim etičkim pitanjima, ličnoj jednačini posmatrača i njegovim/njenim predrasudama. Ostala pitanja obrađena su u drugim napisima (Ilić, 2015a; Ilić, 2014a; Ilić, 2015b)

Započinjanje posmatranja

Priprema posmatranja nastavlja se i posle otpočinjanja terenskog rada; ni u toku samog posmatranja ne treba zaboraviti mogućnosti koje pružaju drugi izvori i načini prikupljanja podataka. Mičel (J. C. Mitchell) podseća da prva terenska aktivnost posmatrača treba da bude popisivanje. On ističe da se za stvaranje evidencije mogu koristiti stope rođenja, umiranja, učestalost razvoda, distribucija prema starosti, tabele učestalosti srodničkih kategorija nađenih u selima, distribucija prihoda itd. Međutim, taj autor dodatno upućuje da kvantitativni podaci mogu da izražavaju odnose između pojava protiv nekog teorijskog modela razvijenog na teoriji verovatnoće, pomoću računanja različitih mera korelacije ili asocijacije (Mitchell, 1969: 36; 43), Dejvis (A. Davis) u svom istraživanju „proizvođača kulture” obratio je posebnu pažnju na prikupljanje kvantitativnih i institucionalnih podataka pre posmatranja. Takođe je upozorio da se ne smeju zanemariti medijski izveštaji, kao ni podaci lokalnih ustanova i

istorijski dokumenti (Davis, 2008). Učenje jezika je takođe veoma važno i ono traje koliko i terenski rad. Naime, kako upozoravaju L. Festinger, H. W. Riecken i S. Schachter, ne treba pridavati pažnju samo korišćenim rečima i frazama, nego i okolnostima u kojima se one koriste, naročito ako istraživač namerava da koristi ovaj rečnik tokom istraživanja (Festinger, Riecken, Schachter, 1956: 93). U ovom pogledu treba se setiti poznatih Humpreysovih istraživanja devijantnosti. Još je P. Radin pisao da, ukoliko istraživač želi da objasni posmatrano, mora da nauči domorodački jezik, i to da ga nauči, a ne samo da se njime služi kako bi kontrolisao prevode domorodačkih saradnika. Treba imati u vidu da prevodioci gotovo redovno unose izvesne korekcije u iskaze ljudi s kojima se razgovara i čije se ponašanje posmatra (Radin, 1933/1965: 109)

Kada je u pitanju ulazak u posmatranu zajednicu, organizaciju ili grupu, S. Fajgelj upozorava da može biti veoma komplikovano „dobijanje saglasnosti od nadležnih pojedinaca ili ustanova. Kada se istraživanja vrše u preduzećima, školama, zdravstvenim ustanovama, a pogotovo u vojsci ili zatvorima, onda najčešće treba obezbediti niz saglasnosti, što formalnih, što neformalnih. Istraživač treba da ima na umu da od viših nivoa rukovođenja treba da dobije saglasnost, a od nižih nivoa *saradnju*. Upravo to, saradnja, jeste ono što je istraživaču najvažnije i što je najteže obezbediti” (Fajgelj, 2005: 430). R. Kahn i F. Mann su stavili naglasak na potrebu (oni je nazivaju nužnošću) da se posmatranoj sredini priđe istovremeno putem dva ili više prilaza. Naime, posmatranje treba da obuhvati rukovodstvo i frakcije u organizaciji. Kahn i Mann sugerišu da to treba izvesti bez okolišanja i izgovora. Smatraju da posmatrača u organizaciju treba da uvedu vodeći ljudi obe frakcije (Kahn, Mann, 1952: 5). Oni podsećaju da je R. K. Merton prvi obratio pažnju na taj problem i da je sugerisao izraz *dual entry*, razrađujući plan istraživanja zajednice sa dve hijerarhije vlasti (Merton, 1947). Kahn i Mann prihvataju da je neophodno ući u sve, pa i u paralelne hijerarhije u velikim organizacijama koje nemaju jednoznačnu hijerarhiju. Na konkretnijoj ravni, oni podsećaju da posmatrač treba da bude veoma pažljiv prema strukturama moći; stoga predlažu da se najpre zatraži saglasnost od šefa cele organizacije, a da se potom on zamoli da svoju saglasnost prenese neposredno podređenima. S druge strane, ako se krene „od dole”, pretpostavka je da, ako posmatrač dobije saglasnost od neposredno podređenih, onda ni šef neće staviti *veto* na istraživanje (Kahn, Mann, 1952: 6). Osim toga, time se ljudima koji će biti posmatrani pokazuje da će istraživač imati senzibiliteta i za njihove specifičnosti i da neće biti vezan samo za perspektivu šefa organizacije. Kahn i Mann zato razvijaju koncept *double liaison* – dvostruke veze, spone – u kojem se posmatrač oslanja na posebno osetljive članove organizacije i na one koji i sami razmišljaju o njoj, da bi ušao u organizaciju³ (*Ibid.*: 9).

A. Davis daje sasvim konkretna uputstva za ulazak u posmatranu organizaciju, zajednicu ili grupu. Tu spada i prikladno odevanje posmatrača,

3 Ti pisci prave još neke distinkcije koje mogu da bude korisne. Tako, *double acces* podrazumeva ulazak u vrh organizacije istovremeno spoljnim i unutrašnjim kanalima. Eksterni pristup izvodi istraživač sam, dok interni pristup vrhu dolazi posredno, preko unutrašnje strukture organizacije.

odnosno takvo odevanje koje ni na koji način neće provocirati posmatrane. I Davis podseća da posmatrana osoba može biti *gatekeeper* i izvor daljih informacija, da može da obezbedi preporuke i da pomogne da se dobiju dozvole za dalja posmatranja (Davis, 2008: 64). A M. Stacey upozorava da je, mada jedan informant može da uputi istraživača na drugog informanta, važno izbeći da se bude uhvaćen u lanac nereprezentativnih informanata koji mogu da iskrive predstavu o posmatranoj zajednici ili organizaciji (Stacey, 1969: 47). Ako se kao *gatekeepers* koriste „marginalni ljudi”, njihova periferijska pozicija često može da im omogući uvide koje nemaju osobe koje zauzimaju centralne pozicije. No, Stacey takođe upozorava da „njihovi pogledi i iskustvo mogu biti idiosinkratični” i da stoga ključni informanti treba da potiču iz više od jednog područja posmatrane grupe (*Ibid.*: 48).

Uzorkovanje pri posmatranju

Kao i u primeni drugih istraživačkih postupaka, nema sistematičnosti bez uzorkovanja (osim ukoliko posmatranje uključuje potpuni obuhvat). V. Vučinić Nešković ističe da je u izvođenju posmatranja važno razlikovati opservaciju svakodnevnog života od opservacije javnih događaja. Kad je u pitanju prostorno uzorkovanje „aktivnosti vezanih za određeni prostor, najpre treba definisati granice tog prostora, a zatim ga podeliti na sagledive segmente, i pratiti aktivnosti u svakom od njih posebno u okviru određenih vremenskih perioda – dnevnih, nedeljnih, ili sezonskih” (Vučinić Nešković, 2013: 114). Autorka insistira da se, na primer, posmatrani gradski trg podeli na osnovne segmente prema aktivnostima koje se na njima odvijaju, a da se osnovni delovi prostora potom podele na manje sastavne delove. A kada je u pitanju vremensko uzorkovanje javnih događaja, Vučinić Nešković naglašava da je „vrlo važno dešavanja pratiti prema vremenskim segmentima. Kada sledi dešavanja u toku prepodneva u jednom radnom danu, aktivnosti će biti beležene po satima. Bilo bi idealno da se za svako mesto odvoji bar nekoliko radnih dana, ali i dani vikenda, kada su aktivnosti svakako drugačije” (*Ibid.*: 115). Uopšte uzev, kada se posmatraju javni događaji, može da se opservira događaj u celini, ili ponašanje jedne kategorije učesnika u javnom događaju, ili pojedinca koji ima više značajnih uloga u tom događaju (*Ibid.*: 118–119).

Razumljivo je da uzorkovanje varira zavisno od toga šta je cilj posmatranja i ko se i šta se posmatra; to se nekada poklapa sa disciplinarnim granicama. Uopšte uzev, psihologe više zanima opaženo ponašanje, a antropologe tumačenje značenja ponašanja, o kojem psiholozi najčešće unapred imaju jasnu sliku. Kada piše o uzorkovanju u antropologiji, J. C. Mitchell traži da se prvo pronađe tipična zajednica, a potom da se u okviru nje odredi univerzum. Prema njegovom iskustvu, ozbiljniji je problem to što je antropolog retko kad u prilici da radi u više od dva ili tri područja tokom jednog terenskog rada (Mitchell, 1969: 30). Stoga Mitchell predlaže da se primeni stratifikovano ili višestapno uzorkovanje, tako što će se iz svake značajne kategorije u populaciji uzeti dovoljan broj slučajeva da bi se osigurala zadovoljavajuća statistička analiza (*Ibid.*: 33). A kada psiholog

Fajgelj piše o uzorkovanju osoba, uzorkovanju događaja i uzorkovanju vremena, on to čini tako pregledno da ga treba doslovno i opširno navesti: „Problem nastaje kada su jedinice ponašanja kratke, kada se javljaju sa velikom učestanošću i kada se posmatranje vrši na čitavoj grupi odjednom. Posmatrač neće stići da izvrši složene operacije zapisivanja kao što su popunjavanje skala procene. U tom slučaju se pribegava uzorkovanju. Mogu se izdvojiti samo neke osobe u grupi koje će se pratiti sve vreme – uzorkovanje osoba. Pod uzorkovanjem događaja se podrazumeva da se posmatraju i prate samo određeni događaji, kao što su npr. svađe, ustajanje sa stolice, zajedničko smejanje itd., uzorkovanje vremena se sastoji u podeli vremena na segmente i vođenju zapisnika samo u određenim segmentima, recimo svakih 15 sekundi u petominutnim periodima, tokom dva sata. Uzorci mogu biti ređi ili češći, mogu biti fiksni ili slučajni i mogu trajati kratko (samo jedan trenutak) ili duže. Ovaj se nacrt posmatranja mnogo lakše sprovodi uz pomoć računara” (Fajgelj, 2005: 320). Hutt i Hutt upozoravaju da je problem u tome što posmatrač mora da proceni učestalost posmatrane akcije da bi doneo odluku o odgovarajućim vremenskim intervalima. Oni podsećaju da je Arrington još 1939. pokazala kako su pioniri tog postupka započeli sa velikim intervalima i onda ih smanjivali u skladu sa zahtevima koje su im nametali predmeti njihovih istraživanja (Hutt, Hutt, 1974: 68; cf. Arrington, 1939; Arrington, 1943). Hutt i Hutt zaključuju da što je kraći vremenski interval, utoliko je potrebnije reprezentativnije uzorkovanje. Prema njihovom uvidu, u čeklisti u psihološkom posmatranju obično se koriste intervalu između deset sekundi i jedne minute.

Kada je reč o sociološkom strukturisanom posmatranju, B. Gillham zagovara dva načina uzorkovanja. Intervalno uzorkovanje podseća na uzorkovanje u primeni psihološkog posmatranja, posmatra se u intervalima (na primer: „Koliko ljudi slika sada? Koliko dece se igra sada?“). Intervalno uzorkovanje se koristi kada se ponašanja često dešavaju tako da kontinuirano posmatranje nije neophodno da bi se dobila reprezentativna slika. Gillham smatra da intervali mogu biti dosta česti (na primer, pet minuta kada se broje izolovana deca). Ako je učestalost umerena (kada se, na primer, posmatraju ljudi koji zastaju da pogledaju sliku u galeriji), može se na svakih pola sata posmatrati pet minuta (dok se između može posmatrati publika koja gleda druge slike u istom intervalu). S druge strane, uzorkovanje događaja podseća na posmatranja koja primenjuju antropolozi. Gillham smatra da je to oblik kontinuiranog posmatranja, u kojem se beleži onoliko često koliko se puta i kada se stvari dogode, na primer koliko je vremena prošlo od kad je beba zaplakala dok neko nije došao da je umiri⁴ (Gillham, 2005: 55). Događajno uzorkovanje po pravilu se koristi kada posmatrano ponašanje ima vrlo nisku frekvenciju. Ako su, pak, događaji uzročno povezani u vremenu, tada se posmatra sve vreme i snimaju se događaji kako se dešavaju (na primer, pacijent koji zove hitnu pomoć), (*Ibid.*: 60). Gillham naglašava da je neophodno jasno specifikovati ono što se

4 To posmatranje nekada primenjuju i psiholozi. Tako Fajgelj piše: „Kod retkih i dugotrajnih ponašanja (npr. koliko dugo dete sedi, a koliko stoji), ili kod složenih ponašanja, izgleda da je bolje kontinualno posmatranje ili barem ponašanje sa dužim uzorcima vremena” (Fajgelj, 2005: 320).

posmatra (i jasno izložiti zašto je to važno) i eksplicirati proceduru za snimanje opservacija. Još su Strauss i saradnici zapazili značaj ritma aktivnosti posmatrane organizacije ili grupe; njihovo razlikovanje trajnih ponavljanih aktivnosti i *irregular* procesa otvorilo je pitanje usredsređivanja pažnje posmatrača na jedne, odnosno na druge (Strauss *et al.*, 1964). Načelno, moguć je kombinovan pristup, ali on, s obzirom na tehničke teškoće i uvek ograničen (bar vremenski) budžet istraživanja, ne deluje realistično.

Slično Mitchellu, Mayntz, Holm i Huebner kao prvi neophodan korak u uzorkovanju određuju precizno definisanje posmatrane populacije (Mayntz, Holm, Huebner, 1979: 67). Kao i Mitchell, i oni smatraju da situacija mora da bude tipična jer je to jedini način da se omogući izvođenje zaključaka o opštim obrascima ponašanja na osnovu analize sakupljenih podataka. No, oni znatno više od Mitchella naglašavaju značaj teorijskog okvira za planiranje uzorka: smatraju da što je manje jasan teorijski okvir, to će biti teže sistematizovati proces posmatranja, to jest denotirati relevantnu situaciju i strukturu posmatranja pomoću operacionalne definicije opazivih tipova ponašanja. Prema njihovim rečima, takvo neusmereno posmatranje rizikuje da postane anegdotalno.⁵ Njihov je zaključak da što je teorija eksplicitnija, ona omogućuje sistematičnije posmatranje putem svoje operacionalizacije (*Ibid.*: 91).

Postoje različiti pogledi na planiranje i realizaciju uzorka u posmatranju, što je sasvim razumljivo s obzirom na veliki broj različitih oblika i sazajnih ciljeva samog tog istraživačkog postupka. R. W. Heyns i A. F. Zander predlažu da se, ako pojava dugo traje, uzorkovanje izvede na sledeće načine: 1. pažnja može da se usredsredi na mali broj ljudi, a da se ignorišu ostali; 2. pažnja može da se usmeri na svaku osobu tokom izvesnog vremena; 3. instrument posmatranja može da se podeli u delove i okruženje se posmatra deo po deo, svaki izvesno vreme; 4. može se posmatrati samo ključno ponašanje, na primer ono na sastancima, i 5. najčešće se primenjuje sistem vremenskog uzorkovanja, u kojem se posmatranje vrši u standardizovanim vremenskim jedinicama. Pretpostavka je da će ti delovi biti reprezentativni za sve događaje (Heyns, Zander, 1953: 402).

Primena drugih oblika posmatranja iziskuju manje rigorozno uzorkovanje. G. J. McCall i J. L. Simmons smatraju da, za razliku od drugih postupaka, uzorkovanje u izvođenju posmatranja nije unapred planirano, već se izvodi u toku istraživanja (McCall, 1969: 64). To se može prihvatiti pod uslovom da se poznaju tok i ritam odvijanja pojave. McCall i Simmons razlikuju tri opšta tipa uzorka u primeni posmatranja. Prvi je kvotni uzorak, gde je posmatrač svestan nekih formalnih kategorija članova organizacije i određuje da posmatra najmanje nekoliko članova svake kategorije. Drugi tip je *snowbal*. Treći tip uzorka koristi se kada postoje hipoteze o odnosima i sastoji se u traganju za izuzecima od takvih odnosa (*Ibid.*: 65). McCall i Simmons smatraju da jedinica istraživanja

5 U tom smislu Mayntz, Holm i Huebner određuju Whyteov *Street corner society* kao primer eksploratorne studije, (*Ibid.*: 89), mada priznaju da ona nije ni imala cilj da testira hipoteze (*Ibid.*: 90). Nije jasno kako povezati ovu ocenu sa njihovim stavom, empirijski izvesno neutemeljenim, da proces posmatranja nikad nije izvođen bez teorijskog usmerenja (*Ibid.*). Naravno, uvek postoje neke implicitne pretpostavke koje usmeravaju pažnju, ali one ne moraju biti teorijskog karaktera.

određuje uzorkovanje – zavisno od toga da li se posmatraju osobe, događaji, teme, organizacije, varijable, indikatori (*Ibid.*: 67). Antropolog B. Žikić smatra da je najizvodljivije pristupiti uzorkovanju „na oportunistički način”, odnosno na način koji je najpodesniji za konkretno istraživanje. Sugerije da se krene od najdostupnijih pojedinaca, a da se zatim opservacije proširuju na slučajeve koji su identifikovani kao povezani ili simultani. Na taj način pronalaze se i ključne osobe u zajednici i otkrivaju nove podgrupe u istraživanoj populaciji. A. Davis povezuje veličinu i strukturu uzorka sa obimom istraživanja, naglašavajući potrebu da uzorak bude reprezentativan za društveni položaj, starost i pol (Davis, 2008). Eventualno postojanje podataka o celokupnoj posmatranoj populaciji bitno olakšava izbor. Naravno, ukoliko su teorijski zahtevi usmereni prema posmatranju veći, uzorak mora da bude utoliko rigorozniji, da bi omogućio testiranje hipoteza. Ciljevi istraživanja, primenjeni način posmatranja i sama disciplinarna omeđenost (na primer, psihologija vs. antropologija) iziskuju primenu različitih rešenja.

Posmatranje između distance i empatije

Rečeno je već da u ovom napisu nema prostora za razmatranje različitih uloga posmatrača. Neki aspekti tog pitanja ne mogu, ipak, da se izostave, pošto bi razmatranje problema izvođenja posmatranja u društvenim naukama bez njih bilo nesadržajno. Jedan od njih je i problem (ne)distanciranja posmatrača. Zanimljiv primer svojevrsne problematizacije uloge posmatrača-učesnika daje R. A. Stebbins, delom se pozivajući na ranija razmatranja E. Goffmana. Stebbins je bio džez muzičar koji je posmatrao džez muzičare i njihovu supkulturu. On je problem *role distance* video pre svega kao povezan sa posebnim statusom ili identitetom i sa očekivanjima od takvog identiteta. Prema njegovim rečima, *role distance* reflektuje želju pojedinca da se odvoji od takvih društvenih očekivanja zato što ona ugrožavaju njegovo samorazumevanje. Stebbins piše da takvo ponašanje nije odbijanje da se igra po pravilima već pre jedna adaptivna strategija, čijom se primenom ispunjavaju obaveze koje nameće uloga posmatrača, ali se održava i samopoštovanje. S druge strane, ako je *role distance* izražena, „podaci koji su opaženi nešto su manje sistematični”. Ipak, on smatra da se na taj način prikupljene opservacije mogu generalizovati, čak i ako ne postoji mogućnost da se daju mnogo preciznije frekvencije javljanja *role distance behaviour* (izraz E. Goffmana). Stebbins je zamisao *role distance behaviour* uključio i kao predmet posmatranja: posmatrao je šest načina na koje se to ponašanje ispoljavalo kod istraživanih džez muzičara: 1. postojanje posebnog vokalnog ponašanja (mumlanje, govor, smeh); 2. nepostojanje uobičajenog vokalnog ponašanja; 3. postojanje specijalnih gestova (lica, ruku, pokreta tela); 4. nepostojanje uobičajenih gestova; 5. postojanje posebnih radnji i, napokon 6. nepostojanje uobičajenih činova (Stebbins, 1969: 409). Tipična situacija za *role distance behaviour* posmatranih muzičara nastajala je kada bi se od njih tražilo nešto neočekivano, recimo da sviraju folk ili rok muziku. Stebbins je opažao da čak i ton glasa vođe benda u konverzaciji može da govori o distanci prema

uloži. Članovi benda mogli su da zadremaju ili da se prave da su zadremali, da prave „kisela lica“, da umesto da sviraju piju pivo, puše, što su bili jasni znaci da ne postoje očekivani gestovi i ponašanje. Kada je posmatrao nepostojanje očekivanog vokalnog ponašanja, obraćao je pažnju na situacije kada, na primer, pozovu muzičara da peva za dvoje ili troje koji sede zajedno, a on, nesiguran da će moći da ih zadovolji, nastavi da svira. Stebbins je na osnovu svojih opservacija napravio tipologiju *role distance* (manje i veće) i *role distance behaviour* (istinitog i lažnog), (*Ibid.*: 413). Smatrao je da je, pošto je dešavanje *role distance* relativno retko, najbolje da njeno proučavanje bude deo veće studije u kojoj se primenjuje učesničko posmatranje.

Izvođenje posmatranja nekad teži da bude više formalizovano, čak i kada se ne posmatraju male grupe. W. H. Goodenough je, delom se oslanjajući na doprinose P. Lazarsfelda, pokušao da reafirmiše „metode formalne analize koji će, kada se primene na sirove podatke početnog posmatranja, voditi pomoću indukcije do valjanih tvrdnji o kulturnom sadržaju“ (Goodenough, 1964: 10), Prema njegovom mišljenju, „mnogo od neslaganja između antropoloških škola misli u prošlosti reflektovalo se na različite naglaske na jedan ili na drugi od ovih odvojenih poredaka. Jedan je fenomenalni sled opaženih događaja i regularnosti koju oni izlažu“ (*Ibid.*: 11). S druge strane, „izvesni tipovi aranžmana teže da istraju a drugi da se pojave ili da se ponovo pojave u određenim sekvencama. Neki posmatrač može zamisliti ovu vrstu statističkog oblikovanja u nekoj zajednici bez ikakvog znanja o idejama, verovanjima, principima delovanja članova zajednice“ (*Ibid.*). To je „ideacionalni sled“ opaženih događaja, koji je posebno podržavao HRAF⁶. Po sebi se razume da ta vrsta primene posmatranja iziskuje poseban oprez, s obzirom na snažan upliv društveno-integrativne misli u tumačenje opaženog.

Tumačenje opaženog vrlo je delikatan zadatak. R. D. Fogelson je detaljnije opisivao *windigo* koji postoji u nekoliko severnoameričkih indijanskih zajednica i koji je, uključujući i kanibalizam, dugo vremena redovno bio tumačen kao psihoza. Fogelson je pošao od toga da većinu onoga što se zna o *windigo*-u čine impresionistička opažanja putnika, misionara i antropologa (Fogelson, 1965: 75). Primetio je da neki tumači razlikuju dva tipa *windigo*-a: punu psihozu i blaži oblik sa prodromalnim simptomima podložnim tretmanu. Fogelson je podsetio da su slična tumačenja sličnog ponašanja opažana i tumačena i na drugim kontinentima: Anthnony Wallas je proučavao afektivna stanja kod Zulua, za vreme njihovog nastojanja da postanu „bogoliki“ u svojim ritualima. Fogelson je tražio uključivane širih kulturnih činilaca u tumačenje opažanja *windigo*-a (*Ibid.*: 89). Pre svega je tragao za visokom korelacijom između pacijentovog opisa i interpretacije simptoma sa opštim očekivanjima kulture čiji je on član. Taj istovremeno distanciran i kontekstualizovan pristup tumačenju opaženog rezultirao je nalazom da je *windigo* opšti pojam koji obuhvata nekoliko sindroma pre nego jedan mentalni poremećaj. Distanciranim kontekstualizovanim tumačenjem opservacija Fogelson je identifikovao pet osnovnih tipova *windigo*-a uz nekoliko podtipova (*Ibid.*: 97).

6 Jelska dokumentacija, izdašno finansirana od Vlade SAD zbog njenih spoljnopoličkih ciljeva.

Ima smisla posle ukazivanja na *role distance* i na kontekstualni pristup tumačenju opaženog obratiti pažnju i na introspekciju. Ona nesumnjivo pomaže tumačenju ponašanja drugih, ali ona iziskuje i što je moguće jasnije razdvajanje opažaja od njihovih tumačenja.

A. F. C. Wallace pokušao je da razvije ideju *mazeway* (puta u nepriliku, lavirinta) pomoću koje je pokušao da sumira sve kognitivne mape neke osobe (Wallace, 1965: 277). On je na primeru vlastite vožnje automobilom od kuće do posla opisao problem o kojem je reč. Treba imati u vidu da se problem introspekcije ne javlja samo pri samoposmatranju, nego, kao što Wallace upozorava, i kada antropolog pita informanta o njegovoj kulturi. Wallace je vozeći se automobilom, na osnovu gledanja i zvukova, dobio mnogo informacija relevantnih za donošenje odluka o operacijama vezanim za vožnju. I razni instrumenti u vozilu služili su mu da ustanovi potrebu za kontrolnim operacijama (*Ibid.*: 285; 286). Kao vozač, morao je da monitoruje i vlastito stanje, da prepoznae pospanost, spornost reakcija itd. To je posmatrao kao kibernetički sistem (na primer, svoje reakcije na saobraćajna svetla). Da bi objektivirao opažanja i tumačenja, morao je da operacionalizuje kategorije opisa i analize. Primenio je pet kategorija, od kojih su prve četiri podrazumevale specifikaciju preduzetih radnji, a peta obrasce interpretacije podataka: plan puta, propise kojima se reguliše vožnja, operacije kontrole, monitorovane operacije i organizaciju (*Ibid.*: 291). Pri samoposmatranju se ne javlja razgovor; no, Wallace je umereno upozorio da je tumačenje posmatranog teško izvodljivo bez razgovora sa njima ili sa informantima.

Posmatranje je ne samo gledanje nego i slušanje

Za B. Gillhama posmatranje je gledanje i slušanje. On stavlja naglasak na slušanje: zaista, kako bi se inače nešto opaženo razumelo!? Prema Gillhamovom mišljenju, „jednostavno posmatranje” ima tri glavna elementa: 1. posmatrati šta ljudi rade; 2. slušati šta oni kažu; 3. nekada im postavljati pitanja za razjašnjenje opaženog (Gillham, 2005: 45). I danas mnogo navođeni J. Lofland na sličan način vidi posmatranje: za njega je ono prožimanje vizuelnog opažanja, slušanja i postavljanja pitanja. Drugim rečima, za Loflanda posmatrati znači doći u situaciju da se pita šta se dešava (Lofland, 1971: 109). On neprestano naglašava da se u izvođenju posmatranja može i slušati, a ne samo gledati, pri čemu konverzaciju deli na informativnu i opservacionalnu (ko je, šta je, šta dolazi posle, šta on misli da radi, šta mislite o..., ko je odgovoran da... itd.?).

Bez razgovora nema tumačenja; bez tumačenja opaženog nema razumevanja posmatrane pojave ili događaja. J. Beattie upozorava da posmatrač mora da ima u vidu da su njegove činjenice interpretacije zasnovane na njegovom posmatranju ponašanja i govora i da nisu iste kao samo to ponašanje (Beattie, 1966: 84). Naravno, ono što se čuje može iz različitih razloga da dezinformiše. Stoga Beattie smatra da je neophodan jedan stepen participacije u životu zajednice da bi se razumelo šta ljudi stvarno misle i rade, što nije isto kao ono što oni pričaju o tome (*Ibid.*: 87). Na čisto tehničkom planu, to može da stvori veliki ali nezaobilazan problem prevođenja na terenu (*Ibid.*: 89). Ključno pitanje u izvođenju posmatranja jeste,

dakle, kako protumačiti opaženo. U veoma mnogo navođenom zborniku N. K. Denzina i I. S. Lincolna traži se da se istraživači usredsrede na značenja koje posmatrani pripisuju socijalnim situacijama (Denzin, Lincoln, 1998: 79). To je povezano sa shvatanjem posmatranja kao oruđa teorijske nauke: „Posmatranja mogu takođe biti iskorišćena da potkrepe ili odbiju ideje o ljudskom ponašanju i da generišu pitanja koja mogu da se iskoriste u budućem istraživanju” (*Ibid.*). Naravno, u psihologiji, i još više u etologiji, postoje shvatanja da se problem tumačenja opaženog ne javlja (*cf.* Ilić, 2013). Ipak, reč je o posmatranju ljudi. Po pravilu se nastoji da se posmatranje kombinuje sa drugim postupcima. M. Stacey traži da njegovi rezultati budu provereni anketom (Stacey, 1969: 101–102). To je unekoliko dogmatski zahtev, u kojem se ne preciziraju okolnosti koje opravdavaju njegovo važenje. No, Stacey je u pravu kada piše da su u posmatranju uvek potrebni i razgovori licem u lice, da se ne bi pogrešilo u posmatranju formalnih i neformalnih grupa koje se međusobno preklapaju. Stacey sugerise zanimljivo rešenje da se u posmatranju interakcije kombinuju dnevnicu posmatrača sa sistematskim protokolom koji evidentira interakciju uz primenu vremenskog uzorkovanja (*Ibid.*: 105).

Ponekad se i u sociološkom istraživanju posmatranje kombinuje sa razgovorom na način etnografskog terenskog rada. U tom smislu D. Burdsey kombinuje razgovore sa učesničkim posmatranjem u proučavanju britanskih amaterskih fudbalskih timova sastavljenih od mladih ljudi azijskog porekla. Burdsey posmatra njihove mečeve i treninge, a pristup tim aktivnostima obezbeđuje u stalnom procesu pregovaranja sa posmatranima, pri čemu se to pregovaranje pretvara u dugotrajnije razgovore kao u načine prikupljanja novih obaveštenja (Burdsey, 2006: 13).

Razgovorima na terenu mogu da se koriguju i vlastite opservacije, i zapažanja ranijih posmatrača, i iskazi različitih informanata. E. E. Evans-Pritchard jasno pokazuje da prikladno kombinovanje gledanja i slušanja omogućuje optimizovanje opisa.⁷ Razgovori su najčešće nestrukturisasi, ali je već Malinowski obavljao i strukturisane intervjue kada je nalazio za potrebno (Eriksen, Nielsen, 2001). Kada je već reč o ulozi razgovora u izvođenju posmatranja, možda treba podsetiti na opravdan Katzov zahtev da „personalizovana i privatna verovanja treba tražiti kao i društveno prihvaćena mišljenja” (Katz, 1953: 7). Posle C. W. Millsa i kritičke teorije, nema potrebe za posebnim obrazlaganjem potrebe za uključivanjem takvih obaveštenja.

7 Na primer: „Sledeća primedba u vezi je s pitanjem koliko često Azande u molitvama i inače pominju Mborija. Monsinjur Lage i kapetan Filipis tvrde da se Azande svakodnevno mole Mboriju, ali ja te molitve nijednom nisam čuo mada sam pazio na to i bio s njima prilikom obrednog umivanja, oko večernje vatre i za vreme oluja, kada ih navodno čitaju. Štaviše, mada su mi informatori rekli da ljudi povremeno mole Mboriju, posebno u starosti i za vreme mladog meseca, oni ga sami, koliko sam mogao da primetim, nisu prizivali” (Evans-Pritchard, 1983: 262). I dalje: „Ne želim da se prikažem kao veći poznavalac Azanda od monsinjora Lagea i kapetana Filipisa, ali kao istraživač na terenu, moram da primetim da nikada nisam čuo Zanda kako se moli i da sam retko čuo da se izgovara Mborijevo ime, pa i tada samo kao izraz snažnog osećanja s tek sasvim neodređenim nagoveštajem doktrinarnog značenja” (*Ibid.*: 262-263).

Bez obzira na nezamenljivu ulogu razgovora u posmatranju, ono je, ipak, neposredno čulno opažanje. W. L. Nauman potpuno opravdano ukazuje na značaj posmatranja kao posmatranja: „Takođe je značajno šta ljudi rade. Terenski istraživač zapaža gde ljudi sede ili stoje, brzinu njihovog hoda i njihovu neverbalnu komunikaciju. Ljudi izražavaju društvena obaveštenja, osećanja i stavove kroz neverbalnu komunikaciju, uključujući gestove, facijalne izraze, i to kako neko stoji ili sedi (ukočeno sedenje, nemarno sedenje, itd.). Istraživač može čitati društvenu komunikaciju pomoću zapažanja da ljudi stoje zajedno, izgledaju opušteno i prave kontakt očima” (Nauman, 2006: 397).

Neka pitanja procedure

Procedura za izvođenje posmatranja pretpostavka je njegove replikabilnosti, kao važnog aspekta objektivnosti. Procedura varira od unapred predviđene strukture posmatranja, do osmišljavanja terenskih iskustava koja se primenjuju od jedne do druge sekvence istraživanja, u slučaju sekvencijalne analize. Ponekad je teško odrediti razliku između komotno shvaćene procedure i inercije. S. Fajgelj posebnu pažnju obraća na okolnost da li je posmatranje laboratorijsko ili o terensko: „Laboratorijsko, kontrolisano posmatranje je obično *potpuno strukturisano*, što znači da je unapred pripremljen spisak kategorija i posmatrač tokom posmatranja vrši *kodiranje* (...Za strukturisano posmatranje je neophodno vođenje zapisnika posmatranja (...). Strukturisano posmatranje se može učiniti vrlo pouzdanim i objektivnim (uz dobre zapisnike, a pogotovo dobre snimke, ponašanje mogu reevaluirati drugi posmatrači i kontrolori)”⁸ (Fajgelj, 2005: 312).

Fajgelj, takođe, deli posmatranje na: *optruzivno* i *neoptruzivno*: „U optruzivnom posmatranju učesnici su svesni da su posmatrani, što može dovesti do toga da posmatranje bude reaktivno, odnosno da utiče na njihovo ponašanje. Suprotno od toga, u neoptruzivnom posmatranju učesnici ne znaju da su posmatrani i zato je posmatranje nereaktivno jer neće uticati na ponašanje učesnika. Neoptruzivno posmatranje može koristiti tehnike: fizičkih tragova, prostog posmatranja i planiranog posmatranja” (*Ibid.*: 314).

Sjoberg i Nett su prilično oprezni kada razmišljaju o mogućnostima standardizovanja procedure učesničkog posmatranja. Oni ga, čini se pod uticajem H. Beckera i B. Geer, vezuju uglavnom za kvazikvantifikaciju. Prema njihovim rečima, posmatrač mora da bude svestan činjenice da često razmišlja u kvazistatističkim pojmovima, da koristi kategorije kao što su „ponekad”, „često” i „skoro uvek” da bi distingvirao obrasce akcije posmatrane grupe (Sjoberg, Nett, 1968: 168; cf. Becker, Geer, 1957). No, procedura zaista može biti, kako Fajgelj piše, potpuno strukturisana. Najpoznatiji primer u društvenim naukama do danas ostao je onaj koji je razvio i primenio R. F. Bales, oslanjajući

8 Pozivajući se na Landbridgea, Fajgelj navodi sledeće prednosti strukturisanog posmatranja: „mogućnost ponavljanja, sistematičnost u prikupljanju podataka, podaci se mogu kumulirati i trajno čuvati (ako se snimaju), kontrola neželjenih varijabli tako što se okruženje drži konstantnim, minimiziranje pristrasnosti posmatrača. Nedostaci su: potencijalno niska ekološka validnost, nekada nije moguće obezbediti saradnju ispitanika i moguća neetičnost”.

se na Parsonsovu i Meadovu teoriju (Bales, 2009/ 1950: 75–83; cf. Ilić, 2014b). Pritom nije jasno zbog čega Sjoberg i Nett toliko usko određuju mogućnost standardizacije učesničkog posmatranja. Ne vidi se zbog čega ono ne bi moglo da bude strukturisano, pripremljeno, izvođeno prema određenom modelu i na način koji ostavlja tragove koji omogućuju replikaciju. Poznato je da je teže prikazati način istraživanja na kvalitativnoj građi nego putem evidencije koja ima numerički oblik. Ali, replikabilnost „kvalitativnih istraživanja” je van sumnje, uz prikupljenu i sačuvanu „podržavajuću evidenciju” (cf. Bogdanović, 1993).

Potpuno suprotno mišljenje zastupala je P. Tadej, smatrajući da je „za uspješno provođenje istraživanja mnogo [je] značajnija sama osoba istraživača, njegova snalažljivost na terenu, te njegova ‘sociološka intuitivnost’, nego teorijsko znanje o tehnikama istraživanja” (Tadej, 1983: 81). Ovde se zaboravlja na stari Mertonov (iz filozofije nauke preuzet) stav da senzibilnost za empirijsko značajno razvija baš teorija i da ne treba mehanički podvajati kreativno od „tehničkog”. Kada je u pitanju ponašanje posmatrača na terenu, Tadej se oslanja na rešenja W. F. Whitea, koji daje prednost „poluslobodnoj ulozi posmatrača: pridružiti se svim slobodnim aktivnostima, kuglati, sudjelovati u igrama, jesti i piti s njima, itd., ali i dalje pokazivati da ste zainteresirani za istraživanje”⁹ (Whyte, prema: Tadej, 1983: 87). U svom poricanju značaja teorije za izvođenje posmatranja Tadej navodi žovijalno Whiteovo zapažanje: „Prije nekoliko godina jedan direktor društvenih proučavanja komentirao je da, u principu, što su više njegovi studenti napredovali prema doktoratu, to je bilo manje koristi od njih na terenu” (prema: Tadej, 1983: 87). Nesporno je da usredsređenost na teorijski problem smanjuje osetljivost za uočavanje *serendipities* (neočekivanih nalaza). Ipak, bez teorije, makar i implicitne, nema plana posmatranja. A bez plana nema ni mogućnosti replikacije. Posmatranje u tom slučaju ostaje privatna stvar.

V. Nightingale ukazuje istovremeno na mogućnosti i ograničenja posmatranja preko primene različitih pristupa. Polazi od toga da treba posmatrati grupu ljudi koji sede i čute u nekoj prostoriji. Jedan pristup koji posmatrač može da primeni jeste posmatranje kroz otvorena vrata ili poluprovidni ekran. Posmatrač se usredsređuje na odeću posmatranih, njihove facijalne izraze koji ukazuju na njihova unutrašnja stanja, kontakte očima između posmatranih i njihova povremena kretanja u prostoru. Takvo posmatranje ne daje bogatu evidenciju niti objašnjava razloge za stanje i ponašanje posmatranih (*Ibid.*: 106). A ako posmatrač uđe u grupu, čak i ako čuti, stvara bogatije podatke. Ima fizičko iskustvo sredine, oseća temperaturu i sparinu, mirise, tvrdoću stolice, čuje uzdahe, način disanja prisutnih, razvija solidarnost sa grupom. Može da stvori zaključke zbog čega grupa sedi i čuti (*Ibid.*: 107). Međutim, posmatraču izmiče objašnjenje ponašanja. Bez verbalne komunikacije nema objašnjenja. Samo učestvovanje, uključujući i razgovor, pruža objašnjenje.¹⁰

9 P. Tadej koristi izdanje zbornika u kojem je objavljen Whiteov članak iz 1956; ja sam koristio izdanje iz 1951. godine.

10 Nightingale se ovde pozva na Beckera i Geer. Iščitavanje radova objavljenih poslednjih godina o pojedinim istraživačkim postupcima neprestano upućuje na svest o sporom razvoju istraživačko-tehničke strane metodologije socioloških istraživanja, ako se izuzmu posebna područja kao što su upotreba računara i interneta.

Pređočena tvrdnja nesumnjivo je preterana. Neučesničko posmatranje takođe može da pruži objašnjenje. S druge strane, verbalna komunikacija ostaje neizostavan deo posmatranja, makar bila i jednosmerna: ponekad je dovoljno gledati i slušati (ne samo pri opserviranju javnih događaja) da bi se došlo do objašnjenja. S. J. Hutt i C. Hutt daju primer takvog posmatranja, kakvo se često koristi naročito u psihologiji: u posmatranju dece u čeklisti se obično koriste intervali između deset sekundi i jedne minute. Oni su posmatrali četrdesetoro predškolske dece koja su rešavala zadatke iza poluprovidnog ekrana. Sesija je trajala deset minuta, a reakcije posmatranih snimane su na svakih pet sekundi, u skladu sa dvanaest kategorija njihovog ponašanja (Hutt, Hutt, 1974). Uticaj Balesa je jasno vidljiv.

Treba dodati i nekoliko reči o terenskoj kontroli posmatrača. Fajgelj primećuje da je „najbolji način da se kontroliše rad posmatrača da se u nekim stalnim ili slučajnim razmacima, ređe ili češće vrše provere pouzdanosti”. Naime, „dva posmatrača trebaju da budu tako postavljena da imaju jednak vidik na polje posmatranja, ali da ne vide šta onaj drugi beleži i kada beleži. (...) Nakon toga se slaganje posmatrača može oceniti nekom jednostavnom metodom, kao što je procenat slaganja, ili se mogu izračunati složeniji koeficijenti slaganja posmatrača kao što je Cohenova kappa ili intraklasni koeficijent korelacije (v. poglavlje o pouzdanosti merenja)” (Fajgelj, 2005: 317). Hutt i Hutt su u svojim sistematskim posmatranjima postigli interoperversku pouzdanost izraženu u saglasnosti posmatrača od 93 posto (Hutt, Hutt, 1974: 70). Pogrešno je smatrati da pouzdano i sistematsko posmatranje mora da bude neučesničko. Problem je tehničke pre nego epistemološke prirode: treba ostvariti uporedivost evidencije koju prikupljaju posmatrači-učesnici ili učesnici-posmatrači, bez obzira na to što nemaju do krajnosti razrađen unapred zadat klasifikacijski okvir. No, pretvaranje kvalitativnog oblika građe u kvantitativni ne javlja se samo kod posmatranja. Sve što važi za kontrolu pouzdanosti intervjuista koji vode nestrukturisane razgovore može da se primeni i na posmatranje sa učestvovanjem. A u slučaju sistematskog posmatranja, R. F. Bales ne samo što je koristeći Hi-kvadrat test proveravao pouzdanost posmatrača koji rade nezavisno jedan od drugog, nego je i tražio da posmatrač pretpostavi ulogu drugih ljudi uopšte i da se temeljno upozna sa kulturom posmatranih (Bales, 2009).

Prikriveno posmatranje?

Ključno pitanje povodom koga ne prestaju da se vode sporovi odnosi se na (ne)dozvoljenost prikrivenog posmatranja. U polemici vođenoj početkom osamdesetih godina u *British Journal of Sociology* R. Homan je obrazlagao da je odlučio da izvede prikriveno posmatranje Pentekostalne crkve zbog zatvorenosti te grupe. Homan je smatrao da time posmatranima nije naneo nikavu štetu (Homan, 1980). M. Bulmer je to kritikovao, tvrdeći da je Homan kršio načelo dobrovoljnog pristanka posmatranih i da je nasrtao na njihovu privatnost (Bulmer, 1980). No, Homan je smatrao da privatnost posmatranih (kao i, *mutatis mutandis*, ispitanika) ugrožavaju neprikriveni, koliko i prikriveni, postupci

(Homan, Bulmer, 1982). Presedani su mu bili poznato Laud-Humphreysovo posmatranje homoseksualaca u ulozi voajera¹¹ i prikriveno istraživanje mističke religije koje su izveli L. Festinger i saradnici (Festinger, Riecken, Schachter, 1956; Homan, 1980: 50; 51). S druge strane, u isto vreme kada i Festinger i saradnici, N. von Hoffman i S. W. Cassidy pokušali su da prikriveno posmatraju Crnu pentekostalnu crkvu u Čikagu, ali su od toga odustali iz moralnih razloga i zbog povređivanja tuđe privatnosti (Hoffman, Cassidy, 1956). Homan je smatrao da u prikrivenom posmatranju posmatrač „drži nizak profil”, odnosno da balansira između marginalne i jedne od centralnih uloga u posmatranoj sredini. On je davao lažne izgovore pentekostalcima („da prenese blagoslove”) za upotrebu kasetofona. Izbegavao je da pravi pisane beleške u toku posmatranih sastanaka; umesto toga, uvek je nosio pero da bi iskoristio svaku priliku za zapisivanje. Za dva minuta šetnje posle izabranog sastanka snimio bi svaku opservaciju (Homan, 1980: 50). Homan je pisao da je posebno delikatno praviti zabeleške ili snimati za vreme molitve, odnosno da se time stvara situacija nalik na onu kada bi se neko smejaio na sahrani. Ovo ne stoji: beleške se mogu praviti odmah posle rituala, a ako su obredi masovni, i za vreme njih, bez uznemiravanja prisutnih. U svojoj odbrani Homan se pozivao na ocenu J. Rotha da je razlika između uzgrednog i namernog posmatranja arbitrarna i da ju je teško uspostaviti za etičke ciljeve (cf. Roth, 1970).

M. Bulmer je u svojoj pomenutoj kritici podsetio da primena prikrivenih oblika pojedinih postupaka često nije neophodna i da se otvorenim posmatranjem mogu postići isti istraživački ciljevi, pošto mnoga iskustva pokazuju da uspeh takvih istraživanja zavisi pre svega od prihvatanja pojedinca koji istražuje. S druge strane, J. Lofland smatra da ponekad jedini izbor može biti da se prihvati uloga prikrivenog posmatrača ili da se posmatranje uopšte ne izvede (Lofland, 1971: 94). Kada pominje teškoće neprikrivenog posmatranja, Lofland pominje problem zadržavanja neutralnog položaja između frakcija, klika ili drugih oblika podele u posmatranoj organizaciji ili grupi (*Ibid.*: 96). Lofland pominje i način da se taj problem prevaziđe ili smanji: posmatrač može da se poveže sa širim grupama koje nadilaze unutrašnje podele (na primer, može da se približi jednoj strani, recimo studentima, a ne profesorima na fakultetu, ili bolesnicima, a ne medicinskom osoblju u duševnoj bolnici). On smatra da posmatrač na taj način smanjuje sumnje obe rivalske strane u posmatranoj sredini. S druge strane, W. Nauman se slaže sa Van Maanenovim mišljenjem „da je stvarna neutralnost iluzorna. Kad istraživač postane povezan sa članovima i upetljan u mreže i obaveze, neutralnost postaje skoro nemoguća” (Nauman, 2006: 395; Van Maanen, 1983: 115).

Prikriveno posmatranje među našim piscima izričito prihvata S. Branković, vezujući ga, razumljivo, samo za neke situacije (Branković, 2009). Ovde ne treba žuriti sa osudom. Dean, Eichhorn i Dean ne vide kako bi se određene pojave,

11 Etički problemi su otvoreni još sa projektom Kamelot (cf. Milić, 1978). Humphreys je glumio prihvaćenog voajera u restoranima za homoseksualce; putem registarskih oznaka automobila posmatranih lako je došao do podataka o njihovim adresama. Kada je ponovo istraživao neke od posmatranih, promenio je auto, način oblačenja i češljanja, da ne bi bio prepoznat (Humphreys, 1970).

poput kriminala, mogle istraživati bez prikrivanja (Dean, Eichhorn, Dean, 1967; prema: Spano, 2005). I. C. Jarvie je svojevremeno ukazao na unutrašnju etičku napetost pri prikrivenom učesničkom posmatranju, koja vodi do krize identiteta posmatrača. On/ona mora istovremeno da bude i stranac u posmatranoj zajednici (kao istraživač) i prijatelj posmatranih, budući da je učesnik (Jarvie, 1969: 505). Metodolozi koji su se najviše bavili posmatranjem kao istraživačkim postupkom osvetljavaju još neke strane tog pitanja. A. Vidich je pisao da je lična otuđenost profesionalni zadatak za etnološkog posmatrača i da to otuđenje mora biti zasnovano na punoj intelektualnoj svesti o onome od čega se otuđuje (Vidich, 1965: XXII). B. Junker i R. Gold su ulogu „potpunog učesnika” povezali sa kompletnim prihvatanjem normi ponašanja koje postoje u posmatranoj zajednici. No, Junker se ovde ogradio od Golda, tvrdeći da ako potpuni učesnik uspe da izbegne probleme špijuna¹², suočiće se sa tim da ima probleme izdajnika, zbog empatije unete u istraživanje (Junker, 1960: 49; cf. Gold, 1958: 220). Uza sve to, prikriveno posmatranje ne može da se prihvati, ne samo iz etičkih razloga. Poznati rano preminuli sociolog religije Roy Wallis ukazao je još 1971. na ograničenja prikrivenih studija: istraživač tokom njihove implementacije ne može da izvodi intervjue, da skuplja biografije, niti dokumentarnu evidenciju koju grupa stvara. Drugim rečima, prikrivena istraživanja limitiraju istraživačke mogućnosti, i to je značajno ograničenje prikrivenog posmatranja (prema: Denzin, Lincoln, 1998: 48).

„Etnografija organizacija” razvila je vlastiti pristup pitanju o kojem je reč. E. Bell piše da etnograf organizacija nije neutralan posmatrač i da su u njegovoj/njeno ponašanje na terenu uvek uključene i istraživačeve lične vrednosti, profesionalni identitet, politička i moralna načela (Bell, 1999: 17). Ona spočitava tradicionalnoj etnografiji da je zastupala status posmatrača koji je bio „sve pre nego nevidljiv”. Prema njenom mišljenju, u slučaju etnografije organizacija može se očekivati jedan stepen sličnosti između položaja posmatrača i posmatranog. Piše da mnogi istraživači smatraju svoje učesničko posmatranje neproblematičnim; tako im postaju dostupne insajderske informacije. Naravno, ona podseća da postoje prigovori da potpun insajderski status mogu da imaju samo pravi članovi grupe, a ne *marginal ethnographer* (posmatrač koji je kao takav uvek bar donekle distanciran), (*Ibid.*: 22). Bell piše da mnogi istraživači prihvataju ulogu koja ne podrazumeva potpuno učešće nego se opredeljuju za „hibridni status”, za koji misle da je prikladan partikularnoj organizacijskoj sredini. Prema njenom mišljenju, rezultati bilo kog pokušaja terenskog rada zavise od ishoda neslužbenog istraživanja koje posmatrani preduzimaju (posmatrajući) fizičku prirodu i psihološki karakter posmatrača (*Ibid.*: 24; 26). E. Bell se slaže sa M. Hammersleyem da je etnografski tekst predstava društvenog sveta koja „uključuje konstrukciju pojava pre nego njihovo puko otkrivanje” (Hammersley, 1990: 60). Posmodernistička subjektivistička pozicija ovde je dosta jasno vidljiva; od same ove odredbe važnije je to što ona na novi način otvara staro pitanje odnosa posmatranih prema posmatraču.

12 L. A. Coser je još 1959. godine prvi prikriveno posmatranje nazvao špijunažom. Tome je usledila duga diskusija o etici prikrivenih istraživanja u *American Sociological Association* (Coser, 1959: 397-400; cf. Miller, 1962).

Lična jednačina i predrasude posmatrača

O osnovnim tipovima posmatrača prema njihovim psihološkim osobinama pisao je V. Milić (Milić, 1978). Danas se u znatnoj meri naglašava značaj društvenih karakteristika posmatrača. U svojoj kritici „paternalizma posmatrača” Y. M. Bodemann podseća da su posmatrani trpeli Malinowskog zato što je bio „beo i bogat” (Bodemann, 1978: 401). Bodemann navodi da je Malinowski, mada se na terenu izdvojio iz društva belih ljudi, bio finansijski i biografski duboko vezan za kolonizatore, što je važno i za antropologiju uopšte. A. R. Radcliffe-Brown je načinu posmatranja koji su primenjivali B. Malinowski i M. Mead zamerao da njihove personalne osobine, kao istraživača, utiču na rezultate istraživanja. S druge strane, Radcliffe-Brown piše da to ne treba preceniti, nego da treba razviti metod interpretacije na osnovu kojeg se validnost posebne interpretacije može dokazati ključnim činjenicama koje smanjuju efekat lične jednačine (A. R. Radcliffe-Brown, 1976: 70). Radcliffe-Brown daje važnu napomenu da multiplikacija istraživanja i korišćenje većeg broja posmatrača na terenu pomažu eliminaciji uticaja lične jednačine, ali da je najznačajniji ipak razvoj sociološke teorije koja će voditi terenskog istraživača u istraživanju, pomažući mu da sačuva i objektivnost i celovitost opservacija.

Ipak, ne treba zaboraviti da je posmatrač „glavni instrument za prikupljanje podataka” (Lipson, 1991). B. Žikić podseća da je terenski rad izrazito lično iskustvo, zasnovano na umrežavanju procedura, okolnosti i individualnih sposobnosti. U tome vidi istovremenu snagu i slabost posmatranja (Žikić, 2007: 128). Pojedini autori su vremenom menjali poglede: dok je J. van Maanen ranije smatrao da su nalazi etnografa u većoj meri obeleženi uticajem okruženja i njegovim ličnim karakteristikama, kasnije je počeo da se zalaže za realističnog etnografa (Van Maanen, 1983; Van Maanen, 1995). On je na nov način otvorio važno pitanje predrasuda posmatrača.¹³ Još su se P. Radin i A. J. Vidich pitali kako je moguće razumeti i objasniti primitivni svet kada su zapadni posmatrači toliko vezani za vlastite predrasude i tradicije (Vidich, 1965: XI). Radin je to posebno naglašavao, nastojeći da u toku posmatranja pobije vlastita početna opažanja. Van Maanen je u novijim radovima sugerisao da treba prihvatiti da posmatrač uvek ima predrasude, ali da treba ispitati kako one utiču na terenski rad i da taj uticaj po mogućnosti treba dokumentovati.

R. Spano se nije usredsredio samo na činioce u vezi sa posmatračem, nego i na uticaj posmatrača na ponašanje posmatranih. Ispitujući uticaj ponašanja posmatrača kao izvor predrasuda u podacima dobijenim posmatranjem, on je primenjivao bivarijantnu i multivarijantnu analizu na primeru posmatranja delovanja policije. Otkrio je da prisustvo posmatrača povećava upotrebu sredstava prisile od policije, ali ne i broj hapšenja (Spano, 2006). Treba reći da je A. Reiss dosta davno zapazio da nema sistematskih podataka o uticaju efekta

13 Treba li podsećati da je R. Benedict običaje posmatranih stanovnika Dobua nazivala „nastranim”, da je pokazivala senku podsmeha prema njihovim pogrebnim obredima, ili da je M. Mead pripisivala mladim Čambulima „čudnovat nastrani užitak”?! (Benedikt, 1976: 177; Mead, 1968: 266).

posmatrača na posmatranje u prirodnom okruženju (Reiss, 1968). Slično je u novije vreme zapazila i B. Harrington (Harrington, 2002).

Veoma značajno područje koje se odnosi na rodna i polna svojstva posmatrača otvorile su feminističke struje u antropologiji. Nema prostora za iznošenje njihovih nespornih doprinosa.

Zaključak

Posmatranje, kao neposredno čulno opažanje, ostaje najprobojniji istraživački postupak. J. Madge je dobro zapazio da će „pojedinici [će] nastaviti da daju prednost jednoj ili drugoj teoriji i jednoj ili drugoj tehnici, ali je značajno za svakog od nas da situira sve dostupne tehnike u njihove vlastite perspektive i da pokuša da razume odgovarajući kontekst za svaku od njih” (Madge, 1957: 20). Madge smatra da „ako društveni naučnik prihvati aktivnu i otvoreno selektivnu tačku gledišta, on je dužan da izabere onu koja je najmanje usklađena sa vrednostima društva kojima on služi” (*Ibid.*: 14). To nije lako ostvariti, ne samo zbog lične jednačine posmatrača ili zbog njegovih/njenih predrasuda, već zbog nespornog uticaja koji interesi dominirajućih delova društva imaju na sve oblike saznanja, uključujući tu i iskustveno naučno istraživanje. Madge zagovara angažovanog sociologa: „društveno istraživanje je pokret koliko i ekspedicija u kojoj se traga za činjenicama” (*Ibid.*: 17). Pritom se istraživač neprestano sučeljava sa granicama koje oni koji poseduju resurse postavljaju već pred izbor tema istraživanja. Ne treba zaboraviti da predmet istraživanja uveliko određuje metod, a da primenjeni način istraživanja bitno utiče na rezultate.

Vidljivo je, u ovom članku, nedvosmisleno isticanje potrebe da se posmatranje primenjuje kao integrisan postupak, sa svim svojim različitim oblicima nastalim u okviru psihologije, sociologije, antropologije i etnologije. Pritom nije sporno da preovlađujuće razbijanje posmatranja kao integrisanog sociološkog postupka nije bilo sasvim nekorisno: ono je omogućilo detaljnu razradu metodoloških problema u vezi sa planiranjem i primenom pojedinih uloga posmatrača, osvetlilo je taj istraživački postupak kao svojevrsan odnos moći i pridonelo je samorazumevanju posmatrača i shvatanju posmatranja (i) kao društvenog odnosa, što je pretpostavka za razumevanje opaženog (Ilić, 2015a). Uza sve to, ranije preduzeta celovita metodološka analiza pokazala je da je podela na kvalitativno i strukturisano posmatranje suštinski neprihvatljiva (Ilić, 2015c).

Društvena raspodela resursa utiče na sadržaj, način rada i način organizovanja društvenih delatnosti. Rečeno je da je posmatranje probojno. Njegova prodornost, kao (u slučaju primene drugih socioloških postupaka) i demistifikatorska priroda funkcionalne analize ili ispitivanje cene koštanja i raspodele plaćanja (ne)nameravanih posledica društvenog delovanja, ugrožavaju ili mogu da ugroze ne samo one koji donose odluke o naučnom istraživanju, nego i društveno-integrativno znanje i sam u neko vreme preovlađujući pogled na svet. Uza sva ograničenja svojstvena posebnom istraživačkom postupku, posmatranje daje objektivno znanje; ono je stoga opasno. Treba ga učiniti još opasnijim, njegovim izvođenjem na najbolji mogući način.

Literatura:

- Arrington, Ruth E. 1939. Time sampling studies of child behaviour. *Psychol. Monogr.*, 51 (2).
- Arrington, Ruth E. 1943. Time sampling in studies of social behaviours: a critical review of techniques and results with research suggestions. *Psychol. Bull.*, 40, 81–124.
- Bales, Robert F. 2009/1950. Interaction Process Analysis, in: Klaus Krippendorff and Mary Angela Bock (Eds.), *The Content Analysis Reader*, Los Angeles: Sage, 75–83.
- Beattie, John. 1966. *Other Cultures: Aims, Methods and Achievements in Social Anthropology*, New York: The Free Press.
- Becker, Howard S., Geer, Blanche. 1957. Participant Observation and Interviewing. *Human Organizations*, 16 (Fall): 28–32.
- Bell, Emma. 1999. The negotiation of working role in organizational ethnography. *International Journal of Social Research Methodology, Theory and Practice*, Vol. 2, No. 1, January – March, 17–38.
- Benedikt, Rut. 1976. *Obrasci kulture*. Beograd: Prosveta.
- Bodemann, Y. Michael. 1978. A Problem of Sociological Praxis: The Case for Interventive Observation in Field Work, *Theory and Society*, May, Vol. 5, No. 3, 387–420.
- Bogdanović, Marija. 1993. *Metodološke studije*. Beograd: Institut za političke studije.
- Branković, Srbobran. 2009. *Metodi iskustvenog istraživanja društvenih pojava*. Beograd: Univerzitet Megatrend.
- Bulmer, Martin. 1980. Comment on „The ethics of covert methods”. *British Journal of Sociology*, Vol. 31, No. 1, 59–65.
- Burdsey, Daniel. 2006. If I Ever Play Football, Dad, Can I Play for England or India. *Sociology*, Vol. 40, No. 1, 11–28.
- Coser, Lewis A. 1959. Participant Observation and the Military, An Exchange. *American Sociological Review*, 24, 397–400.
- Davis, Aeron. 2008. Investigating Cultural Producers, in: Pickering, Michael (ed.). *Research Methods for Cultural Studies*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Dean, John P., Robert L. Eichhorn, Dean, Lois R. 1967. Limitations and advantages of unstructured methods, in: Doby, John T. (ed.). *Introduction to Social Research*. 2nd edition, Des Moines: Meredith Publishing Company, 274–279.
- Denzin, Norman K., Lincoln, Ivonna S. (eds.). 1998. *Strategies of Qualitative Inquiry*. Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE.
- Eriksen, Thomas Hylland, Nielsen, Finn Sivert. 2001. *A History of Anthropology*. London, Sterling: Pluto Press.
- Evans-Pričard, Edvard, Evan. 1983. *Socijalna antropologija*. Beograd: Prosveta.
- Fajgelj, Stanislav. 2005. *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

- Festinger, Leon, Riecken, Henry W., Schachter, Stanley. 1956. *When Prophecy Fails.*, New York: Harper and Row.
- Fogelson, Raymond D., 1965, Psychological Theories of Windigo „Psychosis” and a Preliminary Application of a Models Approach, in: Melford E. Spiro, (ed.) *Context and Meaning in Cultural Anthropology*, in Honor of A. Irving Hallowell, The Free Press, New York Collier-Macmillan Limited, London.
- Gillham, Bill, 2000/2005, *Case Study Reseach Methods*. London, New York: Continuum
- Gold, Raymond L., Roles in sociological field observations. *Social forces*, 36, 1958: 217–223
- Goodenough, Ward H. 1964. Introduction, in: Goodenough, Ward H. (ed.). *Explorations in Cultural Anthropology*. New York, San Francisco, Toronto, London: McGraw-Hill Book Company, Essays in Honor of George Peter Murdock.
- Hammersley, Martin. 1990. *Reading Ethnographic Research: A Critical Guide*. New York: Longman.
- Harrington, Brooke. 2002. Obtrusiveness as Strategy in Ethnographic Research. *Qualitative Sociology*, 25, 49–61.
- Heyns, Roger W., Zander Alvin F. 1953. Observation of Group Behavior, in: Festinger, Leon, Katz, Daniel (eds.). *Research methods in behavioral sciences*. New York: The Dryden Press.
- Hoffman, Nicholas von, Cassidy, Sally W. 1956. Interviewing Negro Pentecostals. *American Journal Of Sociology*, Vol. LII, 195–197
- Homan, Roger. 1980. The ethic of covert methods. *British Journal of Sociology*, Vol. 31, No. 1, 46–59.
- Homan, Roger, Bulmer, Martin. 1982. On the merits of covert methods: a dialogue, in: Bulmer, M. (ed.). *Social Research Ethics*. London: Macmillan, 105–121.
- Hutt, Sidney John, Hutt, Corrine. 1974. *Direct Observation and Measurement of Behavior*. Springfield: Charles C. Thomas Publisher.
- Humphreys, Laud. 1970. *Tearoom Trade*. London: Duckworth.
- Ilić, Vladimir. 2013. Različita shvatanja posmatranja u sociologiji i antropologiji. *Sociologija*, 55, No. 4, 519–540.
- Ilić, Vladimir. 2014a. Beležnje i snimanje prilikom posmatranja društvenih pojava. *Antropologija*, br. 14, sv. 2, 71–87.
- Ilić, Vladimir. 2014b. Teorijska usmerenost i validnost kod posmatranja u sociologiji i antropologiji. *Etnoantropološki problemi*, No. 2, 289–308.
- Ilić, Vladimir. 2015a. Uloge posmatrača. *Revija za sociologiju*, sv. 45, br. 3 (u štampi).
- Ilić, Vladimir. 2015b. Neka pitanja u vezi sa obradom i analizom podataka dobijenih posmatranjem. *Antropologija*, br. 15, sv. 1, 9–32.
- Ilić, Vladimir. 2015c. Posmatranje kao metod u kontekstu rasprava oko kvantitativnog i kvalitativnog pristupa. *Sociologija*, sv. 57, no. 1, 133–151.

- Jarvie, Ian C. 1969. The Problem of Ethical Integrity in Participant Observation. *Current Anthropology*, 10, 505–508.
- Junker, Buford H. 1960. *Field Work – An Introduction to the Social Sciences*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Kahn, Robert, Mann, Floyd. Developing Research Partnership. *Journal of Social Issues*, 1952, No. 3, 4–10.
- Katz, Daniel. 1953. Field Studies, in: Festinger, Leon, Katz, Daniel (eds.). *Research methods in behavioral sciences*. New York: The Dryden Press.
- Lipson, Juliene G. 1991. The use of self in ethnographic research, in: Morse, J. M. (ed.). *Qualitative Nursing Research: a contemporary dialogue*. London: Sage.
- Lofland, John. 1971. *Analysing Social Settings – A Guide to Qualitative Observation and Analysis*. Belmont, Ca.: Wadsworth Publishing Company, Inc.
- Maanen, John Van. 1983. *Qualitative methodology*. Beverly Hills: Sage.
- Maanen, John Van (ed.). 1995. *Representation in Ethnography*, London: Sage.
- Madge, John. 1957. *The Tools of Social Science*. London, New York, Toronto: Longmans, Green and Co.
- Mayntz, Renate, Holm, Kurt, Huebner, Roger. 1979. *Introduction to Empirical Sociology*. Bungay, Suffolk: Penguin Education.
- McCall, George J., Simmons, Jerry Laird (eds.). 1969. *Issues in Participant Observation – A Text and Reader*. Reading, Massachusetts, Menio Park, California, London, Don Mills, Ontario: Addison-Wesley Publishing Company.
- Mead, Margaret. 1968. *Spol i temperament u tri primitivna društva*. Zagreb: Naprijed.
- Merton, Robert K. 1947. Selected Problems of Field Work in the Planned Community. *American Sociological Review*, 12, 304–312.
- Miller, Steven M. 1962. The Participant Observer and the Over-Raport. *American Sociological Review*, 17, 97–99.
- Mitchell, J. Clyde. 1969. On Quantification in Social Anthropology, in: Epstein, A. L. *The Craft of Social Anthropology*. London, New York, Sydney, Toronto, Wellington: Tavistock Publications.
- Nauman, W. Lawrence. 2006. *Social Research Methods – Qualitative and Quantitative Approaches*. 6th edition, Boston: Pearson.
- Nightingale, Virginia. 2008. Why Observing Matters, in: Pickering, Michael (ed.). *Research Methods for Cultural Studies*. Edinburgh Edinburgh University Press, 105–124.
- Radcliffe-Brown, Alexander Reginald. 1976. *Method in Social Anthropology*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Radin, Paul. 1933/1965. *The Method and Theory of Ethnology, An Essay in Criticism*. With an Introduction by Arthur J. Vidich, New York, London: Basic Books, Inc.
- Roth, Julius. 1969. Comments on „Secret observation”. *Social Problems*, Vol. IX, 283–284.

- Shwartz, Morris, S. 1963. The Uses of Sociology in the Mental Hospital. *Social Problems* (Winter), 219–227.
- Shwartz, Morris S., Schwartz, Charrlote G. 1954. Problems in participant observations. *American Journal of Sociology*, 60, 346.
- Sjoberg, Gideon, Nett, Roger. 1968. *A Methodology for Social Research*. New York, Evanston and London: Harper and Row Publishers.
- Reis, Al J., Jr. 1968. *Stuff and Nonsense about Social Surveys and Observation*, 351–367, in: Becker, H. (ed.). *Institutions and the Person*, Chicago: Aldine.
- Spano, Richard. 2005. Potential Sources of Observer Bias in Police Observational Data. *Social Science Research*, 34, 591–617.
- Spano, Richard. 2006. Observer Behavior as a Potential Source of Reactivity: Describing and Quantifying Observer Effects in a Large-Scale Observational Study of Police. *Sociological Methods and Research*, Vol. 34, No. 4, May, 521–553.
- Stacey, Margaret. 1969. *Methods of Social Research*. Oxford, London, Edinburgh, New York, Toronto, Sydney, Paris, Braunschweig: Pergamon Press.
- Strauss, Anselm. 1964. The Process of Field Work, in: Strauss, Anselm, Schatzman, Leonard, Bucher, Rue, Erlich, Danuta, Sabshin, Melvin. *Psychiatric Ideologies and Institutions*. New York: Free Press, 19–21.
- Stebbins, Robert A. 1969. Role distance, behaviour and jazz musicians. *British Journal of Sociology*, Vol. 12, No. 4, 406–415.
- Tadej, Perla. 1983. Mogućnosti i perspektive promatranja sa sudjelovanjem. *Revija za sociologiju*, Vol. XIII, No. 1–4, 81–94.
- Vidich, Arthur J. 1965. Introduction, in: Radin, Paul. *The Method and Theory of Ethnology, An Essay in Criticism*. With an Introduction by Arthur J. Vidich, New York, London: Basic Books, Inc.
- Vučinić Nešković Vesna. 2013. *Metodologija terenskog istraživanja u antropologiji*. Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Wallace, Anthony F. C. 1965. Driving to Work, in: Spiro, Melford E. (ed.). *Context and Meaning in Cultural Anthropology*. In Honor of A. Irving Hallowell, The Free Press, New York Collier-Macmillan Limited, London.
- Žikić, Bojan. 2007. Qualitative Field Research in Anthropology. An Overview of Basic Research Methodology. *Etnoantropološki problemi*, n.s. god. 2, 124–135.